

FRANCESC MORAGAS i BARRET

(Barcelona, 1868 – Barcelona, 1935)

Orígens, contingut i fonaments de la seva gran obra personal: «la Caixa» i altres institucions de previsió social¹

Pere Puig i Bastard

1. Una primera aproximació al tema de la meva conferència

La personalitat de Francesc Moragas i Barret i l'abast de la seva obra són els dos aspectes que em proposo abordar en el present article, provinents de la conferència i del merescut homenatge que vàrem decidir retre-li el passat 17 de febrer del 2020 des de la Societat Catalana d'Economia. He de dir que aquests dos temes, tant l'abast dels seus projectes com la manera de posar-los en marxa en entorns socials i econòmics gens fàcils, han desvetllat en mi un creixent interès, «*que ja vé de lluny*». De fet m'ha portat a escriure primer, una veu del *Diccionari d'Economistes Catalans* (1), a donar aquella conferència, i finalment a escriure el present article.

Què m'ha semblat a mi més destacat, com estudiós recent de la vida i l'obra del fundador de la Caixa de Pensions i Estalvis? En primer lloc, la seva capacitat de lluita a favor de projectes ambiciosos en el món de la previsió social i de l'estalvi, i d'impulsar, a la vegada, reformes socials i polítiques de millora de les condicions de vida dels treballadors, en una època en què la burgesia certament hi estava ben poc disposada. En segon lloc, el fet que, tot partint d'una formació eminentment jurídica i filosòfica, pels seus estudis, Francesc Moragas ben aviat es mourà, amb

¹ Acte d'Homenatge de la SCE/IEC 17 de febrer del 2020.

prou agilitat, en els àmbits més tècnics dels estudis de les assegurances, les finances i l'estadística.

Potser és el moment de presentar uns textos, al meu entendre particularment representatius. En primer lloc, un text en que el mateix Francesc Moragas es descriu, a si mateix, d'una manera prou directa:

«L'optimisme sistemàtic és la meua vida. Jo sóc optimista, primer, perquè sóc catòlic practicant i després, perquè crec en el país en què vivim», dirà en unes declaracions que l'any 1902 farà a Josep Pla, l'escriptor i periodista, en una entrevista que aquest li farà al Hotel Palace de Madrid. (2)

Moragas sabé evolucionar d'una manera extraordinària, al llarg de la seva carrera... *«Des de postures ideològiques individualistes o lliberals ben intenses, Francesc Moragas passarà a defensar, tant les assegurances socials obligatòries com la regulació del treball en les empreses, en l'etapa de la seva participació en la creació de l'INP»*. (3)

2. Orígens familiars, estudis i formació. Els inicis de la seva carrera professional

Orígens, estudis i formació rebuda. Entorn familiar

Francesc Moragas i Barret neix el 13 de desembre de 1868 en el si d'una família benestant de Barcelona. La seva mare, Consol Barret i Carafí, una dona culta i molt religiosa, tindrà cura de la seva educació durant els primers anys. Estudiarà intern en el Col·legi dels Jesuïtes, de Manresa, a partir dels dotze anys (1880-1882). Més tard prosseguirà els seus estudis al Col·legi Miró, de Barcelona (1883-1886) i cursarà dues carreres universitàries, entre 1887 i 1894. Primer estudia a la Facultat de Filosofia i Lletres (una carrera que no acaba) i més tard cursa la carrera de Dret a la Universitat de Barcelona, a on obtindrà la corresponent llicenciatura. Renunciarà a cursar, en canvi, els estudis de doctorat a Madrid, a on sí que es desplaçaran, per aconseguir aquest grau, alguns

dels seus companys de carrera i bons amics (Enric Prat de la Ribera, Lluís Ferrer-Vidal, entre d'altres).

El seu pare, Arístides Moragas i Barret, un conegut advocat i polític barceloní, morirà l'any 1881, quan Francesc Moragas té tan sols tretze anys. La seva mare, Consol Barret, es tornarà a casar, amb Juan Antonio Sorribas, un advocat aragonès establert a Barcelona, i fundador, l'any 1864, de la revista *Los Seguros*. Professionalment, Juan Antonio Sorribas es mostrarà com un veritable expert en el món de les assegurances de vida, amb nombroses publicacions sobre el tema (4). Més enllà de la seva àrea professional dins del món de les assegurances, es manifestarà, així mateix, com un sòlid estadístic i un entusiasta defensor de les institucions socials i les entitats promotores de l'estalvi. Acabarà exercint sobre el jove Francesc Moragas una molt considerable influència, inspirant en ell, tant una intensa orientació cap a l'àrea de les assegurances de vida, com una autèntica vocació cap a l'estudi de l'estalvi, les pensions i la previsió social.

Primeres contribucions al estudi de les assegurances. Publicació dels seus primers treballs. *Los Seguros*. *La Revista Social*

En acabar els seus estudis universitaris, Francesc Moragas no tan sols exercirà la seva professió d'advocat sinó que acabarà entrant en l'àmbit de la política. Entre 1888 i 1889 participarà en el moviment en defensa del dret català. A la vegada iniciarà, en aquells anys, la seva col·laboració en *Los Seguros* (la revista del seu padastre). D'aquesta revista se n'acabarà fent càrrec, com a director, a partir de l'any 1894. En ella publicarà extensos treballs sobre «El Seguro Marítimo», «Los auxilios de la clase obrera» i «Los riesgos del obrero». Entre 1895 i 1901, tant l'exercici de la professió d'advocat com la direcció de la revista *Los Seguros*, el mantindran del tot ocupat. A partir de la mort del seu padastre, Moragas s'acabarà encaminant del tot cap a l'estudi dels temes de l'estalvi, les assegurances i la previsió social.

L'any 1901, quan porta ja uns set anys d'exercici de la professió d'advocat i d'expert editor de la revista *Los Seguros*, Francesc Moragas passarà a formar part del grup de fundadors de la Lliga Regionalista, militant dins del sector moderat d'aquesta formació política. Un any més tard serà nomenat ja Secretari de Foment del Treball Nacional. El mateix any 1902, Francesc Moragas proclamarà ja algunes de les seves idees sobre la creació d'una nova Caixa de Pensions per a la Vellesa, en un article titulat «Labor Social», que publicarà a *Los Seguros*, Francesc Moragas proposa:

(...) «*La nova Caixa no ha de ser, en cap sentit, una institució de caritat, sinó un organisme econòmic capaç de dur a terme els seus fins benefactors utilitzant les mateixes activitats i esforços d'aquells als qui pretén afavorir, i ensenyant-los a valer-se de les seves forces.*» (5)

Aquesta és una orientació del pensament de Moragas, sobre les funcions i organització de «la Caixa», que s'enfortirà sens dubte en la etapa d'impuls del projecte de creació de la «Caixa de Pensions» (vg. *Ideología de la Caja de Pensiones*, Barcelona 1912).

3. La burgesia s'enfronta a la vaga obrera de 1902. Reaccions davant una situació de conflictivitat creixent

La postura política de la Lliga. Les reaccions de part de la burgesia

La Lliga, així com una bona part dels empresaris, defensaran una interpretació més aviat «sibil·lina» dels fets relacionats amb les greus vagues de 1901 i 1902, orientada a preservar un cert ideari interclassista. «*La Catalunya de tots o quasi bé tots*» serà el lema de la campanya del diari *La Veu de Catalunya*. Una campanya clarament orientada, per tant, a fer veure a tothom, el molt que podria perdre's a Catalunya si els empresaris i els obrers no mantenien una raonable entesa, evitant, aquests darrers, deixar-se influir pels «*elements provocadors*» (6).

En el fons del que es tractarà, en aquells difícils moments, serà: 1er) No reconèixer l'existència de conflictes o enfrontaments greus i generalitzats entre empresaris i treballadors, ni d'analitzar les seves causes; 2on) No plantejar-se la possible millora dels salaris o les condicions de treball de certs obrers i obreres, ni d'atendre a les situacions de pobresa més greus de les seves famílies; i 3er) I molt menys plantejar-se fins a quin punt alguns dels incidents més greus podrien haver estat causats pels eventuals abusos o les males pràctiques de certs empresaris.

En definitiva: la postura dominant entre la burgesia serà la de no aprofundir, en quines podrien ser les causes de les vagues obreres de 1902 a la ciutat de Barcelona i als nuclis industrials dels seus voltants, ni que caldria fer per aconseguir evitar que es repetissin en un futur.

Els plantejaments de Moragas en pro de la pau social. Primers escrits seus a *La Revista Social*

La vaga obrera de 1902 agafarà a Francesc Moragas en el seu càrrec de Secretari de Foment del Treball Nacional. Sens dubte, li impressionarà la creixent conflictivitat existent entre obrers i empresaris a la Barcelona d'aquells anys. Però en lloc d'esvarar-se, el que tractarà de fer serà analitzar les causes dels fets que estan succeint i mirar de trobar-hi solucions.

«L'apaivagament de les situacions de violència social haurà de passar sempre per millores en els sistemes d'organització del treball i la creació d'institucions que afavoreixin les condicions de vida dels treballadors» (Francesc Moragas a *Los Seguros*). (7)

Moragas ha entès que l'explosió de la violència social a Barcelona, dels inicis del segle XX, de fet era fruit de la situació desesperada d'una gran majoria dels treballadors i les seves famílies. A la vegada reconeix que *«la lluita de classes sempre seguirà formant part del sistema de producció industrial i de les relacions de tensió que en ell es generen»*. Tractarà, ben aviat, de mobilitzar les forces vives de la burgesia, en pro de la seva idea de crear una nova Caixa

de pensions de jubilació pels obrers. Una institució del tot allunyada de les tradicionals Caixes d'Estalvis i Monts de Pietat (institucions conservadores, dependents d'institucions religioses i sotmeses sovint a tota mena d'avatars polítics deguts a la dependència de les finances dels governs de torn).

Moragas es manifestarà, a la vegada, enormement pessimista i desconfiat pel que fa a la possibilitat de rebre ajudes o col·laboracions positives de l'Estat per aconseguir el desenvolupament dels seus propis projectes i altres actuacions de reforma social:

«En un país a on ni l'Estat ni la resta d'Administracions, sovint no son capaços ni d'organitzar alguns dels més senzills serveis de l'administració pública, confiar la posada en marxa de qualsevol mena de mesura de reforma social, a la aplicació d'unes poques lleis per part de les administracions públiques acabarà sempre en una absoluta bogeria». (8)

Moragas serà de fet un membre de la Lliga, però no era ni botiguer ni fabricant, i així ho manifestarà en els seus primers escrits del mateix any 1902. S'apressarà, per tant, a dur a terme una tasca important: la de desenvolupar una informació i una anàlisi realment serioses del que estava succeint.

«Un cop re-establer-ta la normalitat, resulta del tot urgent» —escriu Moragas— «... en primer lloc, reconèixer la realitat de la lluita de classes entre treballadors i els propietaris de les fàbriques; i en segon lloc, tractar de mesurar les dimensions de la conflictivitat existent, tot reconeixent, a la vegada, les seves causes (...) La ignorància existent sobre aquestes qüestions de fet explicaria l'absència d'institucions econòmiques protectores dels obrers al nostre país (...) i per això mateix, la absència d'iniciatives de reforma i millora de les condicions de treball». (9)

Moragas fundarà precisament *La Revista Social* amb l'objectiu d'inculcar als empresaris i òrgans patronals les seves idees en matèria de millora de les condicions salarials i laborals, i de previsió del futur de la classe treballadora.

És cert, no obstant això, que en un primer moment la posició de Francesc Moragas es mantindrà en una línia més aviat conservadora, com s'observa en un dels seus primers escrits:

«Quan s'estudien seriosament les qüestions socials» —escriu Moragas— «arribem a la conclusió de que només podrem aconseguir un veritable progrés de la societat humana mitjançant la pràctica d'una veritable solidaritat i fraternitat (...) S(...) Sobretot, hauran de ser les seves classes rectores les que amb la major decisió hauran d'aproximar-se amb generositat a les classes més desvalgudes per tal d'auxiliar-les i facilitar-los els elements materials que les ajudin a millorar, tant en el seu benestar material com en les seves costums i comportament moral». (9)

Francesc Moragas de fet no farà, tan sols, una al·lusió més o menys genèrica a l'esforç que convida a fer a les classes «rectores», sinó que acabarà proposant-los una «llista» ben ambiciosa dels canvis i projectes (possiblement una llista bastant més ambiciosa de la que estarien disposats bona part dels representants d'aquelles «classes»).

La llista que Moragas proposarà serà la següent:

Taula 1 – LA LLISTA QUE FRANCESC MORAGAS PROPOSA (1902)

1. <i>las pensiones de retiro para la vejez y la invalidez,</i>	7. <i>los sanatorios y asilos,</i>
2. <i>los seguros sociales,</i>	8. <i>los consejos de conciliación, los jurados mixtos, ...</i>
3. <i>las bolsas de trabajo,</i>	9. <i>las escuelas obreras,</i>
4. <i>los sindicatos obreros independientes de las sociedades de resistencia</i>	10. <i>los bancos populares y cajas de ahorros y pensiones....</i>
5. <i>la participación en los beneficios (de las empresas),</i>	11. <i>y otra infinidad de instituciones encaminadas a lograr la paz social y a mejorar las condiciones del trabajo y las circunstancias económicas de que vive el proletariado»</i>
6. <i>las habitaciones obreras, ...</i>	
-

4. Fundació de la Caixa de Pensions. Els inicis i els canvis més importants. Estatuts. Principis bàsics

De la fundació als inicis de la Caixa de Pensions (1904-05). El projecte es posa en marxa. El rol actiu de Francesc Moragas

El 14 de gener de 1902, el president de Foment del Treball Nacional (Lluís Ferrer i Vidal), comunicarà als presidents de les Societats econòmiques i als diputats residents a Barcelona, una proposta de reunió, tot comptant amb l'acord de la seva pròpia Junta, per tal de debatre i analitzar el camí a seguir davant la greu vaga dels obrers mecànics (1901). En aquella convocatòria es faria constar, a la vegada, el fet de «*no poder comptar amb l'autoritat governativa per a poder garantir la llibertat de treball a les fàbriques*». (10)

El dia 16 de gener de 1902 es reuniran, en els locals de Foment, els presidents de les societats econòmiques de Barcelona i els diputats residents a Barcelona, presidits, però, per Felip Bertran de Amat, president de la Societat Econòmica d'Amics del País de Barcelona, ja que el president de

Foment es trobava malalt. Segons se'ns mostra en una carta del president de Foment la convocatòria de la reunió pretenia anar més enllà de ser una iniciativa vinculada a les vagues de 1901 i 1902.

Es plantejarà, de fet, la possibilitat de dur a terme iniciatives en àrees com la previsió social i els sistemes de pensions per als treballadors, uns àmbits en els que el projecte bàsic de Francesc Moragas, el de la creació d'una Caixa de Pensions per la jubilació, hi entrava plenament.

La llista de les corporacions que varen respondre positivament a la convocatòria de Foment del Treball, foren:

- «Societat Econòmica Barcelonesa d'Amics del País» (Felip Bertran de Amat)
- «Instituto Agrícola de San Isidro» (Ignasi Girona)
- «Ateneu Barcelonès» (Ramón Picó y Campamar)
- «Foment del Treball Nacional» (Lluís Ferrer Vidal i Soler)
- «Cambra de Comerç» (Josep Monegal i Nogués)
- «Lliga de Defensa del Comerç» (Joan Cantarell)
- «Cercle de la Unió mercantil» (Jaume Serra i Jané)

Després de la vaga revolucionària del març de 1902, s'acordarà obrir —no obstant això— com a reacció a la difícil situació viscuda, una subscripció pública «*en pro de la pau i l'harmonia social*». Aquesta seria una convocatòria feta, un cop més, des de la Presidència de Foment del Treball Nacional en la que també participarien les set grans corporacions barcelonines anteriorment esmentades. En la reunió del mes de març es decidirà organitzar una campanya d'ajuts als obrers i a les seves famílies més greument afectades per la violència i els greus aldarulls de l'any 1902. Val a dir, però, que aquest seria un primer acord pres a instàncies de la Presidència de Foment del Treball, al que seguirà un segon, de major abast a mitjà termini; el projecte de la creació de la Caixa de Pensions, òbviament defensat per Francesc Moragas.

Els treballs de la Comissió d'experts encarregada d'examinar el Projecte de la Caixa

Posteriorment s'encarregarà a una anomenada Comissió Tècnica d'Experts (destacats representants del món de la política, de l'empresariat i dels juristes) l'anàlisi i discussió del contingut de l'esmentat projecte de la Caixa de Pensions de Jubilació.

Formaran part de la Comissió Tècnica d'Experts: Enric Prat de la Riba (advocat i periodista); Josep Blanco i Moya (advocat); Josep Anguera d'Orovio (director de la Caja de Previsión y Socorro, entitat creada per Lluís Ferrer-Vidal, president de FTN); Antoni Torrents i Monner (catedràtic de l'Escola Superior de Comerç, membre de l'Acadèmia Científica, Mercantil i Comptable de la Diputació), amb la participació del mateix Francesc Moragas. El projecte de la Caixa de Pensions serà finalment aprovat per l'esmentada Comissió d'Experts, i més tard, per la Junta constituïda per Foment i les set Societats Econòmiques barcelonines. A Francesc Moragas se li encarregarà la direcció executiva de l'esmentada Caixa.

Les set mateixes Societats Econòmiques seran les que després de la convocatòria del mes de gener del 1902 —el març d'aquell any— participaran en l'acord de posar en marxa aquella subscripció pública de recursos en favor dels treballadors i de les seves famílies.

Els inicis de la Caixa de Pensions. Estatuts, principis bàsics i equip directiu. Uns primers anys difícils

Els màxims defensors del projecte de la Caixa de Pensions, entre els que figurarien personalitats com Enric Prat de la Riba i Lluís Ferrer i Vidal, aconseguiran l'aprovació oficial del projecte de la Caixa de Pensions per a la Vellesa, en un acord que serà ratificat el 5 de juliol de 1905. En aquella data es constituirà «la Caixa», que estarà presidida per l'empresari i president de Foment, Lluís Ferrer-Vidal i Soler, amic personal de Moragas, i dirigida pel mateix Francesc Moragas.

En l'acte de la presentació dels Estatuts, i abans d'entrar en la seva aprovació definitiva, Francesc Moragas exposarà amb tota claredat quin és el seu pensament sobre els objectius de la Caixa de Pensions. Per Francesc Moragas, la Caixa de Pensions per a la Vellesa haurà de tenir com a objectiu central: *«El d'assegurar la percepció d'unes pensions que permetin als obrers i a tots els treballadors de qualsevol empresa, que hagin estat estalviant i fent imposicions dels seus estalvis, aconseguir assegurar-se ells i les seves famílies, l'absència de situacions de molt greu necessitat, tot aconseguint viure de manera tranquil·la durant el període final de la seva vida».*

Algunes novetats importants del plantejament que fa Francesc Moragas:

1. La Caixa de Pensions, es dirigeix a «totes aquelles persones que hagin estat treballant per a qualsevol empresa (obrers o treballadors en general). (11)
2. Tal com es preveia en els Estatuts, la Caixa haurà d'adoptar necessàriament la forma legal d'«associació» i no la de «fundació», (donat que aquesta darrera figura li imposaria un control públic i una rigidesa del tot contraris a les finalitats i al dinamisme a què aspirava).
3. La Caixa haurà de deixar llibertat a cada impositor per decidir les quantitats que pot dedicar a la formació de les seves rendes i per a determinar també l'edat a partir de la que pensa cobrar la corresponent renda o pensió.
4. I en el cas de morir abans de la data prevista, els seus hereters hauran de poder percebre la totalitat de les imposicions que hagin estat ja fetes.

Per altra banda, Francesc Moragas tenia clar que la Caixa de Pensions *s'hauria de constituir, inicialment, per 200 socis «protectors»* que estarien obligats a aportar 500 pessetes que «cedirien gratuïtament» a l'entitat

(segons l'article 13) i *els 50 primers socis «impositors»*, que serien les 50 primeres persones majors d'edat que sol·licitessin dur a terme un ingrés a la Caixa (article 5).

Uns primers anys difícils per la nova Caixa de Pensions en els seus inicis

Tot i els esforços dels membres de l'equip directiu i altres organitzadors, finalment no s'aconseguien els recursos necessaris per tal de poder posar en marxa de manera efectiva la nova Caixa de Pensions. Aquest era, per altra banda, un tema central per a una entitat privada i independent que precisament aspirava a mantenir-se allunyada del poder públic i de qualsevol forma de protecció o de control polític.

«La Caixa, s'havia constituït, però no disposaria encara dels fons suficients per a poder garantir el pagament de les pensions que fossin contractades», com ens indica Francesc Cabana. (12)

A la taula 2 que s'adjunta, provinent del llibre de Jordi Nadal i Carles Sudrià², se'ns presenten les dades bàsiques sobre l'evolució dels dipòsits de les principals caixes d'estalvi espanyoles (xifres en milions de ptes.)

Taula 2 – DIPÒSITS D'ESTALVI DE LES PRINCIPALS CAIXES ESPANYOLES (milions de pessetes)

	1900	1905	1910	1915	1920
<i>Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid</i>	42,6	44,9	48,0	51,2	65,9
<i>Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Barcelona</i>	21,4	35,3	43,6	52,3	88,3
<i>Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Sevilla</i>	10,5	10,6	11,3	10,9	6,5
<i>Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Valencia</i>	10,8	26,2	27,5	38,7	63,6
<i>Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa</i>	5,9	16,9	24,1	29,5	51,7
<i>Caja de Ahorros Municipal de San Sebastián</i>	5,4	11,8	16,7	18,1	26,2
<i>Caja de Ahorros y Monte P. Municipal de Bilbao</i>	-	-	3,0	14,4	75,3
<i>Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvi</i>	-	0,1	5,2	21,0	92,6

² NADAL, Jordi i CARLES SUDRIÀ, (1981). *Història de la Caixa de Pensions*, Barcelona, p. 113.

De la lectura de les dades de la taula 2, provinents de la coneguda obra dels professors Jordi Nadal i Carles Sudrià, *Història de la Caixa de Pensions*, es pot veure clarament que les xifres de dipòsits que la Caixa de Pensions aconsegueix en els 10 primers anys de vida foren clarament insuficients.

No serà fins a l'any 1915 que aconseguirà situar-se entre les cinc primeres caixes a escala espanyola. La solució que s'acabarà plantejant, per part de l'equip directiu de la nova Caixa de Pensions i Estalvis, per tal d'arribar a oferir un fons de garantia suficient de capacitat de pagament de les futures pensions de jubilació, serà la de «*sol·licitar una cobertura econòmica adequada per part d'una caixa d'estalvis de les ja existents a Catalunya*». A més de la Caixa d'Estalvis de Barcelona, existien a Catalunya cinc caixes més: les de Sabadell, Terrassa, Mataró, Manresa i Manlleu. La decisió finalment presa seria la de prendre contacte amb l'entitat més gran i amb més recursos: la Caixa d'Estalvis de Barcelona.

El mateix Francesc Moragas, Felip Bertran i el president de «la Caixa», Lluís Ferrer-Vidal, es decidiren a visitar la Comissió Directiva d'aquella Caixa, per tal de plantejar la seva demanda d'una cobertura econòmica, tot oferint-los com a garantia de pagament un fons de fins a 60.000 ptes. ja recaptades per la Caixa de Pensions. El fet, però, és que la Comissió Directiva de la Caixa d'Estalvis de Barcelona no arribarà a acceptar la proposta que se li fa, i per tant, la Caixa de Pensions veurà tancada aquesta possible sortida de la difícil situació en que es trobava. El 16 d'abril de l'any 1915 la situació seguia essent, per tant, la mateixa. Els problemes econòmics no s'havien resolt i aviat es va veure que, amb les xifres de dipòsits existents com a fons de les pensions, no s'aconseguiria mantenir un projecte mínimament fiable.

Un canvi important. La transició a la Caixa de Pensions i d'Estalvis

Com assenyala Francesc Cabana (13) la solució es trobava ben a prop. Tan sols feia falta obrir la Caixa de Pensions a les operacions de captació d'estalvis, tal com feien les altres caixes d'estalvis ja existents. D'aquesta manera, obrint-se a les operacions de captació d'estalvis en forma de dipòsits remunerats, s'aconseguiria anar formant un fons de capital variable que acabaria assegurant la cobertura futura de les pensions de jubilació o altres formes de rendes vitalícies diferides. L'1 d'abril de l'any 1905 es procedirà, per tant, a canviar els Estatuts de la primitiva Caixa de Pensions, amb el que partir d'aquella data la primitiva Caixa de Pensions per a la Jubilació es convertirà en: Caixa de Pensions i d'Estalvis». De fet, durant uns quants anys coexistirien, encara, dues seccions: 1) la secció de pensions per a la vellesa, per un costat, i 2) la secció de captació d'estalvis en forma de dipòsits, per l'altre.

La qüestió que es podria plantejar (com a element de discussió final) és fins a quin punt la Caixa de Pensions i Estalvis hauria pogut mantenir el seu perfil de plena independència i dinamisme, al que Francesc Moragas clarament aspirava —i que els Estatuts reflectien—, si l'entitat s'hagués acabat integrant o supeditant a un cert model de col·laboració, probablement més restrictiu, amb la preexistent Caixa d'Estalvis de Barcelona.

Un canvi important s'acabarà produint: la col·laboració de la Caixa amb l'INP (1910)

En el període de 1910-1915, i un cop signat el mes de gener de 1910 el corresponent conveni de col·laboració amb l'Instituto Nacional de Previsión, l'impuls que Francesc Moragas aconseguirà donar a la seva Caixa serà sens dubte, molt considerable (v. Taula 1 altre cop).

Jordi Nadal i Carles Sudrià ho destaquen en la seva obra sobre la *Història de la Caixa*:

«Immediatament després d'inaugurada la col·laboració amb l'INP, hom pot constatar un augment molt notable de les recaptacions i del nombre de llibretes de «la Caixa», un augment que quedarà reforçat, sobretot, a partir del moment en que es posa en marxa la gestió conjunta entre La caixa i l'INP, de les anomenades assegurances «contra la vida».

El juny de 1910 Moragas aconseguirà fer aprovar, pel consell directiu de la Caixa, les operacions d'assegurances «contra la vida» i alguns dels seus derivats, entre els que figurarà la nova modalitat d'assegurances de vida, per fer possible l'adquisició de cases barates pels obrers. Els lligams institucionals existents entre la Caixa de Pensions i l'Institut Nacional de Previsión, afavorits per la forta amistat existent entre Francesc Moragas i Joaquim Maluquer, estimularan, sens dubte, el creixement cada cop més intens de la Caja de Pensiones para la Vejez y Ahorros (14).

5. La Conferència de Delegats de Caixes d'Estalvis a Bilbao (1913-14)

El contingut de les dues ponències de Francesc Moragas, representant de la Caixa de Pensions i Estalvis

Francesc Moragas, en representació de «la Caixa», participarà activament, amb dues ponències a la «Conferència sobre Previsió Popular» que tingué lloc a Bilbao (des del 7 juny de 1913 als inicis de 1914). De fet foren dues les seves intervencions en les quals acabarà tractant, sobretot, un únic tema central: «*La col·laboració de les caixes d'estalvis del conjunt d'Espanya en el règim de previsió popular del 27 de febrer de 1908*» (la data de creació de l'INP).

- En la primera conferència (1913) defensarà obertament la tesi que les caixes d'estalvis han de facilitar crèdits de manera preferent tant als obrers individualment com a les comunitats o

col·lectivitats socials o d'interès públic, entre les que figurarien també les cooperatives per a la construcció i adjudicació de cases barates, així com altres corporacions públiques, i els mateixos ajuntaments.

- A la segona conferència (1914), Moragas presentarà una altra ponència sobre: «La colaboración de las Cajas en el régimen de previsión popular (INP)», en la que plantejarà el tema: «*L'acció de les Caixes d'Estalvis i la missió dels Ajuntaments en el règim de previsió establert en la llei de 27 de febrer de 1908*».

En aquesta ponència defensarà la funció dels ajuntaments com a factor de simplificació de la burocràcia i d'atenció directa als ciutadans. Introduirà una certa concepció municipalista dins de l'estratègia i les relacions de les caixes amb l'INP, tot advocant en favor de la funció dels ajuntaments. Moragas farà, de fet, una gran glossa del treball social del conjunt de les caixes. Defensarà tant l'obra social de les caixes que actuaven sota el règim de protectorat del Ministeri de la Governació (Les antigues Caixes d'Estalvis i Monts de Pietat), com de les caixes que haurien optat per acollir-se al nou règim de la llei de 27 de febrer de 1908 (data de la creació de l'INP).

Després de diversos torns de rèpliques i noves intervencions en el debat, Moragas tornarà a intervenir, per plantejar, amb molta força, una qüestió fonamentalment ideològica:

«Estic del tot convençut —afirmarà solemnement— que la llibertat de moviment i d'actuació és del tot essencial pel bon funcionament de les institucions econòmiques i socials del nostre país, raó per la qual jo mai tractaria d'imposar cap reglamentació uniformista a les altres caixes que operen en el conjunt del país». (15)

En el torn de conclusions finals de la conferència es tornarà a plantejar el debat sobre el paper que els ajuntament podrien arribar a jugar. De

fet, algú suggerirà que potser caldria publicar una reial ordre del govern que obligués al conjunt de les caixes a dedicar entre l'1 o el 2% dels seus pressupostos a les activitats de l'obra social, proposta que Francesc Moragas rebutjarà de manera taxativa. Els defensors a ultrança del model més conservador, el de les antigues Caixes d'Estalvis i Monts de Pietat, haurien intervingut ja diverses vegades en els debats (entre ells el delegat de la Caixa i Monts de Pietat de Madrid). Haurien defensat la posició de que l'únic model vàlid hauria de ser el més tradicional d'aplicació dels mateixos recursos de capital, i no dels provinents de l'estalvi en forma de dipòsits, a les despeses de l'obra social, d'acord amb el règim tradicional de les caixes situades sota el protectorat del govern central.

Caldria prescindir, per tant, del nou règim establert per la llei de l'any 1908, amb el que s'autoritzava a «les noves caixes» a decidir l'aplicació dels recursos provinents dels beneficis provinents de la lliure col·locació financera dels estalvis captats en forma de dipòsits, al conjunt de les activitats de l'obra social.

Un debat significatiu i contundent entre Francesc Moragas i Francisco Bernis

Tot seguit farà ús de la paraula Francisco Bernis, representant de la Caixa d'Estalvis de Salamanca, conegut economista i catedràtic de la Universitat de Sevilla, i autor d'una ponència acadèmica titulada: «Medios de Fomentar la Previsión Popular». En la seva ponència, Bernis presentarà els resultats d'un estudi empíric en el qual pretindrà mostrar que, si bé és cert que els ciutadans que més estalvien són els que tenen ingressos més baixos, això de fet només ho aconseguen esdevenint cada cop més pobres.

«Aquestes dades provarien que és impossible —segons Bernis— tractar de fomentar un sistema de previsió social o popular, centrat en el suposat esforç individual de cada treballador ... El que

caldrà fer —segons l'autor de la ponència— és, o bé renunciar a l'establiment dels beneficis de la previsió social pels que són la gran majoria i els que més ho necessiten (...), o bé desenvolupar una veritable política de previsió social, no basada en l'esforç dels qui tenen menys recursos, sinó del conjunt de la població (...) i orientada als que realment ho necessiten». (16)

Bernis també defensarà el recurs indispensable als pressupostos del govern de l'Estat «tot seguint l'exemple dels països més avançats». Defensarà, així mateix, la política d'imposició obligatòria al conjunt de les empreses, així com l'establiment de sistemes de bonificacions patronals per constituir pensions de jubilació a favor dels obrers amb jornals més baixos.

Tot i que en la segona conferència sobre la Previsió Popular, el professor Bernis farà una certa excepció en referir-se a la Caixa de Pensions (a la que qualifica de «gloriosa excepció»), acabarà acusant aquestes mateixes caixes de no publicar les seves Memòries i de no saber competir amb els sistemes d'usura més tradicionals. I en definitiva de no ser capaces de gestionar bé els seus recursos ni de fer una gestió realment sòlida de les seves inversions en què col·loquen els fons d'estalvi provinents dels seus clients.

«Si las Cajas de Ahorros quieren pensar en que alguna vez sea posible establecer una solidaridad financiera será únicamente cuando estén todas seguras de que las operaciones activas de cada una de ellas responden a las debidas exigencias técnicas». (17)

La contundent resposta de Moragas

La resposta de Francesc Moragas no podia fer més que mostrar el seu més profund rebuig en front de la major part de les crítiques i propostes formulades per Francisco Bernis, sobretot en relació al model de caixes independents, si bé regulades, que ell sempre havia defensat i seguiria defensant:

«*Ens adherim a tot el que el Sr. Bernis ha exposat*» —digué Moragas— «*respecte de la necessitat que les Caixes d'Estalvis actuïn en el sentit de consolidar la seva gestió, de millorar i modernitzar els seus processos de gestió interna i de comunicar de manera fiable els resultats de les seves operacions al públic en general*».

«*De cap manera puc estar d'acord*» —seguí dient— «*en admetre que, en l'espai de temps limitat d'aquesta conferència, se'ns plantejin propostes com la d'acceptar la posada en marxa d'un salari mínim pel conjunt dels treballadors, —que segons sembla s'hauria d'aprovar de manera immediata— una qüestió sobre la qual la gran majoria dels economistes i dels sociòlegs del nostre temps encara discuteixen*».

«*Tampoc els nostres empresaris tenen perquè acceptar, com se'ns proposa, el projecte de l'aplicació d'una assegurança obligatòria a favor de tots els treballadors, quan aquest és un tema que en països més avançats, com Alemanya, s'ha acabat aplicant després d'uns estudis i debats molt seriosos, i s'ha dut a la pràctica tant a càrrec dels empresaris com de l'Estat i en el que també participen els treballadors*».

Finalment Moragas també refutarà la darrera proposta plantejada pel delegat Sr. Bernis, segons la qual les mateixes caixes haurien d'acceptar un sistema, al seu entendre del tot absurd i ineficient, de captació dels estalvis de la població mitjançant la intermediació a escala local dels mateixos ajuntaments. «Un servei que, en el cas de ser acceptat» —afirmarà Moragas— «acabaria portant a tot un procés de canalització pública i burocratització gens desitjables, del conjunt dels estalvis de la població».

Moragas acabarà la seva contundent resposta a les propostes de Francisco Bernis, plantejant que ni tan sols es votés la proposta presentada i que aquella, a més, en cap cas passés a formar part del llibre d'actes de la conferència.

«*Jo no m'atreviria mai*» —dirà finalment— «*a presentar aquesta mena de propostes a cap reunió d'empresaris*» (...) «*Jo, que si bé és*

cert que subscriu bona part de les conclusions de la ponència que ha presentat el representant de la Caixa de Salamanca, no puc acceptar, en canvi, de cap manera l'aprovació de les seves tres propostes finals anteriorment esmentades». (18)

6. Una referència històrica. Les institucions d'estalvi i previsió social en crisi al segle XIX

L'estalvi i la previsió social a Espanya i al mon. Una particular referència al cas de l'Anglaterra (utilitarista)

La història de la previsió social a Espanya hauria de ser sotmesa avui en dia a un procés de profunda revisió, com ens indiquen bastants historiadors. La recerca sobre aquests temes és, sens dubte, complicada i de fet es troba encara molt poc avançada. Com ens indiquen Jordi Nadal i Carles Sudrià:

«La història de la previsió social al nostre país és una història llarga, complicada i poc coneguda, difícil de separar de la història religiosa, de la història de la filantropia i de la història del crèdit... Les confraries, les arques de misericòrdia d'inspiració religiosa, els pòsits i els mons de pietat figuraran durant molts anys entre les institucions de previsió més típiques de l'Antic Règim. (...) Es pot dir que totes elles es desenvoluparen a partir de l'Edat Mitjana i que tingueren per fonament, tant la debilitat del poder públic com la forta interdicció canònica de l'Església contra la usura». (19)

«Com en altres tants camps, en el segle XVIII es produirà una renovació de les idees sobre la previsió social arreu d'Europa, que en certs casos només es limitarà a perfeccionar i a potenciar aquelles velles institucions». (20)

En les societats de l'antic règim es considerava que tothom tenia dret a la subsistència i que allò que el seu treball no els pogués proporcionar, ho hauria d'acabar fent la caritat pública, laica o privada. Els processos d'industrialització i d'implantació del capitalisme, serien fets que acabarien transformant radicalment la naturalesa de les societats i les economies europees al llarg del segle XIX. De fet s'acabaran generant processos de canvi que afectaran, no tan sols la vida econòmica dels pobles, sinó també a l'organització del treball i del conjunt de les estructures socials... i fins i tot a la mateixa estabilitat dels països. (21)

El cas singular d'Anglaterra

L'actitud més innovadora sorgirà de fet a l'Anglaterra del segle XIX, on l'economista Jeremy Bentham (1748-1832), màxim exponent de l'escola utilitarista anglesa, proposarà el desenvolupament de les primeres caixes d'estalvi —unes institucions sense precedents— com el remei més apte per a resoldre les situacions de conflicte social, sense el tradicional recurs a l'església o als poders públics. Els creadors de les primeres caixes a Anglaterra es proposaran, per tant, la creació d'unes institucions de caràcter no caritatiu i el més independents possible de les finances de l'Estat, per tal de poder ajudar a resoldre problemes d'una emergent classe obrera en els temps de crisis que apareixien en la poderosa expansió industrial de l'Anglaterra del segle XIX. Sempre defensarien el principi bàsic d'una economia regida per la lliure iniciativa individual, allunyant-se del tradicional enfocament caritatiu que havien defensat els màxims dignataris eclesiàstics i el conjunt de representants del vell ordre polític. (22)

A Espanya no es trobarà present —més que de manera molt marginal— la visió economicista de Jeremy Bentham que tant influirà, en canvi, en el procés de transformació de les antigues caixes angleses. De fet, la visió «economicista» pròpia de l'escola utilitarista no començarà a penetrar en el nostre país, fins a l'any 1820, i de fet ho farà molt parcialment. El

retorn a Espanya dels defensors de la fallida Constitució liberal, que havien cercat refugi a Anglaterra i freqüentat alguns cercles utilitaristes d'aquell país, tractarien de propagar aquella ideologia al nostre país, en determinats nuclis intel·lectuals dels anys 20.

Sorgeixen en aquella època alguns autors i seguidors d'aquella mateixa filosofia utilitarista a Espanya, com Ramon Mesonero, inspirador de la «Sociedad Económica Matritense de Amigos del País» (organitzadora de concursos literaris sobre els temes i els projectes: de les Caixes d'Estalvis i les Institucions de previsió social. Guanyador d'un d'aquests concursos literaris seria Francisco Quevedo, autor de la memòria: *El modo de establecer en España las cajas de Ahorros y Sociedades de Socorros Mutuos*, on argumentarà: «*La estabilidad del conjunto del sistema económico y social pasará por la organización del ahorro*». (23)

A Espanya, però, la situació no seria en absolut comparable a la d'Anglaterra de la primera meitat del segle XIX. El deute públic de l'Estat espanyol de fet era un impediment essencial per poder oferir una remuneració sostinguda als dipòsits d'estalvi de les primitives «Caixes d'Estalvis i Monts de Pietat». De fet no eren una forma aconsellable d'inversió pels fons d'estalvi captat per aquestes institucions provinents del conjunt de les persones i famílies estalviadores. La solució havia acabat essent la de buscar-se una «via pròpia»: la d'invertir en un sistema que oferia préstecs amb penyora a les persones i les famílies que ho necessitaven; és a dir, el sistema tradicional de les «Caixes d'Estalvis i Monts de Pietat». (24)

Una experiència «d'expansió» que acabarà en un gran fracàs

Pocs anys més tard que obrís les seves portes, l'any 1893, la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Madrid, tindria lloc la publicació d'un decret per part del govern espanyol, concretament el 29 de juny de 1853, en el que es disposarà l'establiment d'unes noves caixes d'estalvis a totes les capitals de província d'Espanya i als llocs més importants, supervisades pels governadors civils de la província a on tingués lloc la seva implantació. (25)

El Decret, establert pel ministre d'Hisenda, Bravo Murillo, preveia que els excedents generats per totes les Caixes haurien de ser canalitzats cap a una «Caja general de depósitos y consignaciones», de forma supervisada pel govern i pels governadors de cada província. (26)

Aquests fons acabarien essent utilitzats per a finançar els creixents dèficits de l'Estat provocats per la demanda de subvencions que plantejaven les molt deficitàries companyies ferroviàries, embarcades en un espectacular i molt desordenat esforç de construcció d'una gran xarxa de ferrocarrils en el conjunt de la Península.

El sistema concebut pel ministre Bravo Murillo acabarà en un autèntic desastre. Els directius de les caixes provincials acabarien repudiant la norma del govern, que de fet amenaçava greument la seva estabilitat financera. Els clients de les mateixes caixes procedirien també a la retirada massiva dels seus dipòsits. Davant d'aquell desastre, alguna caixa, com la de Barcelona i Mont de Pietat, actuarà de manera fins a cert punt diferent, contravenint en part l'ordre ministerial. Comprerà parcialment títols del deute públic i també adquirirà títols de crèdit privats amb els que aconseguirà reduir la seva contribució a La Caja General de Depósitos. En gran part com a conseqüència de les mesures preses pel govern en aquells anys i a la crisi borsària posterior dels anys 1880s es produirà una espectacular caiguda del nombre de caixes d'estalvis. A Catalunya, entre 1853-1874, del total de les deu caixes n'acabaran desapareixent set. En acabar la greu crisi financera dels anys 80s, només quedarien en peu un total de tres caixes a Catalunya (Sabadell, Mataró i Caixa de Manresa). (27)

Un epíleg final a la meva «exploració històrica»

La greu crisi de l'antic model de caixes, que es produirà l'any 1866, a causa del greu daltabaix en què acabà el projecte del ministre Bravo Murillo —fet al qual s'afegirà la posterior gran crisi borsària de l'any 1880— tancarà una incerta i llarga etapa de desenvolupament tant de l'antiga banca com de les caixes d'estalvis més tradicionals heretades de

l'Espanya del segle XIX. Ben iniciat el segle XX, acabarà essent possible, no sense dificultats, dur a terme un conjunt d'esforços significatius de modernització i de canvi.

Més enllà de la fermesa i la capacitat de decisió mostrada per Moragas i els homes que li varen fer costat, és possible que un cert aprenentatge dels greus errors comesos en el passat, acabés essent un factor important que podria explicar l'èxit aconseguit en la posada en marxa i l'acceptació d'un projecte com el de la nova Caixa de Pensions i Estalvis (1905-1915).

Bibliografia

Obres de Francesc Moragas i Barret:

«Las Cajas de Ahorro en España», *Los Seguros*, vol. 6(4), noviembre 1888, pp. 78-82.

«El ahorro y el seguro», *Los Seguros*, vol. 6(17), septiembre 1889, pp. 385-392.

«Los auxilios a la clase obrera», *Los Seguros*, julio 1898.

«El seguro en la práctica», *Los Seguros*, 17(12), junio 1900, pp. 265-273.

«Seguros sociales», *Los Seguros*, 18(10), mayo 1901, pp. 229-233.

«Nuestro programa», *Revista Social*, 1(1), marzo 1902, pp. 1-5.

«La reforma social (I)», *Revista Social*, 1(2), marzo 1902, pp. 17-19.

«La reforma social (II)», *Revista Social*, 1(5), mayo 1902, pp. 65-69.

«El problema de la vejez», *Revista Social*, vol. 1(9), julio 1902, pp. 129-131.

«Caja de Pensiones para la Vejez», *Revista Social*, vol. 1(9), julio 1902, pp. 131-139.

Proyecto de la Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorros, Barcelona, 1902.

«Comisión organizadora de la Caja de Pensiones para la Vejez» (texto redactado por Francesc Moragas, en febrero de 1904).

Jerarquía de las Instituciones Sociales, Discurso leído por (...) en la sesión estatutaria del INP celebrada en Barcelona, el 28 de enero de 1912).

«*Ideología de la Caja de Pensiones*», Barcelona, 1912.

Obres sobre Francesc Moragas i Barret:

- CABANA, F., y L. BONTEMPELLI. *Francesc Moragas i Barret (1868-1935)*, Fundació Bancaria «la Caixa», Barcelona, 2018.
- CEBALLOS, J. G. (compilador). «Libro del ahorro: Las cajas de ahorros benéficas de España», *El Financiero*, Madrid, 1929, pp. 1-74.
- DE LA CALLE, M. D. «La comisión de reformas sociales 1883-1903: política social y conflicto de intereses en la España de la Restauración», Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid, 1989.
- FERNÁNDEZ, P. «El origen de la Obra Benéfica de las cajas de ahorros españolas (1839-1869)», *Papeles de Economía Española*, 2003, pp. 230-243.
- OLIVER HORNE, Herbert. «*A history of Saving Banks*», Oxford University Press, 1947 (pp. 407).
- LÓPEZ YEPES, J. «La obra social de las cajas de ahorro. Orígenes y evolución histórica», Confederación Española de Cajas de Ahorro, Madrid, 1990.
- MILL, John «An Essay on Jeremy Bentham (Illustrated)».
- NADAL, Jordi & Carles SUDRIÀ. *Història de la Caixa de Pensions*, CPVEC, Barcelona, 1980.
- PÉREZ-BASTARDAS, Alfred. *Francesc Moragas i La Caixa de Pensions (1868-1935)*, Edicions 62. Barcelona, 1999.
- PRADERA i BARCELÓ, Josep M^a. «Els orígens de les caixes d'Estalvis de Mataró», Estudis-Fulls del Museu de la Casa de la Ciutat, 1980.
- TITOS MARTÍNEZ, Manuel. «La Caja General de Depósitos (1852-1874)», a *Moneda y Crédito*, n° 151, 1979 p. 79-104.

Llibres i articles a que es fa referència en el text

- (1) Pere PUIG BASTARD «Francesc Moragas i Barret (1856-1935)», article que forma part de les veus del *Diccionari dels Economistes Catalans*, Societat Catalana d'Economia, Barcelona, 2020.
- (2) Text de les entrevistes que l'any 1902 li farà Josep Pla (periodista de *La Veu de Catalunya*) i que més tard han estat recollides a la obra completa Vol. n. 43, *Caps-i-punts*. Destino, 1983, p.588.
- (3) Jordi NADAL i Carles SUDRIÀ, *Història de la Caixa de Pensions* (Tres anys de gestació), 1981, p. 66-67.

- (4) Juan Antonio SORRIBAS, «Memoria dilucidando el tema de los Seguros sobre la Vida», vg Pérez-Bastardas, *Francesc Moragas i la Caixa de Pensions*, Edicions 62, Barcelona, 1999, p. 39.
- (5) Francesc MORAGAS «Labor Social», a *Los Seguros*, novembre 1902.
- (6) Jordi NADAL i Carles SUDRIÀ, *Història de la Caixa de Pensions*, CPEV. Barcelona, 1981 p. 41.
- (7) Francesc MORAGAS, *Los Seguros*, agost 1902.
- (8) Francesc MORAGAS, «La Reforma Social», a *Revista Social*, nº2, març 1902.
- (9) Francesc MORAGAS, «Seamos prácticos», a *Revista Social*, nº 1, març 1902.
- (10) Alfred PÉREZ-BASTARDAS, «Francesc Moragas i la Caixa de Pensions 1868-1935», p. 142.
- (11) «Fins aleshores, les Caixes i els sistemes d'assegurances creats pels empresaris, oferien protecció només als treballadors de la pròpia empresa» (vid. Francesc Cabana, «*Francesc Moragas i Barret (1868-1935)*», Fundació Bancària «la Caixa», 1980.
- (12) Francesc CABANA, *Francesc Moragas i Barret (1868-1935)*, Fundació Bancària «la Caixa», Barcelona, 2018.
- (13) Francesc CABANA, *Francesc Moragas i Barret (1868-1935)*, Fundació Bancària «la Caixa», Barcelona, 2018.
- (14) Alfred PÉREZ-BASTARDAS, *Francesc Moragas i la Caixa de Pensions 1868-1935*, Edicions 62, «la Caixa», Barcelona, 1999, p. 271.
- (15) Alfred PÉREZ-BASTARDAS, *Francesc Moragas i la Caixa de Pensions 1868-1935*, Edicions 62, «la Caixa», Barcelona, 1999, p. 272.
- (16) Alfred PÉREZ-BASTARDAS, *Francesc Moragas i la Caixa de Pensions 1868-1935*, Edicions 62, «la Caixa», Barcelona, 1999, p. 297.
- (17) Alfred PÉREZ-BASTARDAS, *Francesc Moragas i la Caixa de Pensions 1868-1935*, Edicions 62, «la Caixa», Barcelona, 1999, p. 298-300.
- (18) Alfred PÉREZ-BASTARDAS, *Francesc Moragas i la Caixa de Pensions 1868-1935*, Edicions 62, «la Caixa», Barcelona, 1999, p. 302-303.
- (19) Jordi NADAL i Carles SUDRIÀ, *Història de la Caixa de Pensions*, Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis/Edicions 62, Barcelona 1981, 1ª edició, p. 49.

- (20) Jordi NADAL i Carles SUDRIÀ, *Història de la Caixa de Pensions*, Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis/Edicions 62, Barcelona, 1981, 1ª edició, p.49-57.
- (21) Josep Maria PRADERA i BARCELÓ, *Els orígens de les caixes d'Estalvis. El cas de Mataró*, 1980.
- (22) Herbert OLIVER HORNE, «A History of Saving Banks», Oxford University Press, 1947, p. 407.
- (23) Jordi NADAL i Carles SUDRIÀ, *Història de la Caixa de Pensions*, Caixa de Pensions a la Vellesa i d'Estalvis/Edicions 62, Barcelona, 1981, p.51-53.
- (24) Josep Maria PRADERA i BARCELÓ, *Els orígens de les caixes d'Estalvis. El cas de Mataró*, 1980.
- (25) Jordi NADAL i Carles SUDRIÀ, *Història de la Caixa de Pensions*, Caixa de Pensions a la Vellesa i d'Estalvis/Edicions 62, Barcelona, 1981, p. 36.
- (26) TITOS MARTÍNEZ, Manuel, «La Caja General de Depósitos (1982-1974)», a *Moneda y Crédito*, nº 151, desembre 1979, p. 79-194.
- (27) Jordi NADAL i Carles SUDRIÀ, *Història de la Caixa de Pensions*, Barcelona, 1981, p.51-53.

Fotografia feta el 17 de febrer del 2020, amb els ponents.